

ҚОС СӨЗДЕР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН СЫН ЕСІМДІ СИНОНИМДЕР

Қутыбаева А.,

Әжіняз атындағы НМПИ таяныш докторанты

Балтабаева С.,

Әжіняз атындағы НМПИ қазақ тіл және әдебиеті 1-курс студенті

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15271977>

Аннотация. Ғылыми мақалада синонимдердің жасалуына соның ішінде қос сөздер арқылы жасалған сын есімді синонимдерге Абай шығармаларынан мысалдар келтірілген.

Кілтті сөздер: Синоним, қос сөз, сын есім, қосарлама қос сөз, қайталма қос сөз, лексика-грамматикалық мағына.

Annotation. The scientific article shows examples of the creation of synonyms, including critical synonyms created using double words from Abay's works.

Key words: Synonym, double word, adjective, double double word, repeated double word, lexical-grammatical meaning.

Тілде күрделі қос сөздер арқылы жасалған синонимдер де кездеседі. Қосарланған сөздерден пайда болған синонимдер құрамындағы екі компоненттің де мағынасын қамтиды. Тілдегі қос сөздерді тіл мамандары қайталама қос сөздер және қосарлама қос сөздер деп екі топқа бөледі.

«Қосарлама қос сөздер мағына жағынан ыңғайлас, морфологиялық жағынан тектес, синтаксистік жағынан теңдес сөздерден құралады. Олардың әрқайсысының компоненттері, біріншіден, мағына жағынан, бір-бірімен жақын, ыңғайлас сөздер болса, екіншіден, олар морфологиялық тәркіні жағынан бір тектес. Үшіншіден, осындағы әрбір қос сөздің компоненттері синтаксистік қызметтері жағынан бір-біріне бағынбай, әрі бір-бірінен тәуелсіз болып, салаласа құрылған күрделі сөздің бірімен-бірі тең, табиғи бөлшектері есебінде қызмет етеді. Бұл аталған үш түрлі ерекшелік қосарлама (қос) сөздердің күрделі сөз болып жасалуына таяныш болумен қатар, олардың өзге күрделі сөздердің ажырауына да негізгі белгі есебінде қызмет етеді [1.110].

Осындай ерекшеліктеріне байланысты қосарлама қос сөздер өзара синонимдес, антонимдес сыңарлардан да құралуы мүмкін. Мысалы: мұңлы-зарлы, даусыз-талассыз, ерлі-байлы, қайтпас-қайсар, күйлі-қуатты. деген қос сөздер синонимдес, сыңарларлардың қосарлануынан пайда болған.

Қосарлану тәсілі арқылы жасалған сын есімдер негізгі түбірлердің қайталанып келуі арқылы да (биік-биік), туынды түбірлердің қосарланып келуі

нәтижесінде де (сырлас-мұндас, күйлі-қуатты) жасалады. Өзара мәндес сын есімдер қайталанып, не қосарланып айтылғанда, әр түрлі мағыналық реңктерді білдіреді. Абай шығармаларынан мысалдар келтірейік:

Жапа-жалғыз білімнен бақ шықпайды,
Өлшеусіздің сыймасын бір сезбеген [5.55].

Олардың шәкірттерінің көбі араб-парсыдан тіл үйренсе, **бірлі-жарым** болымсыз сөз бахас үйренсе, соған мәз болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар хасил қылады [5.149].

Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда [4.30].

Жалпы, сөздердің қосарланып келуі нәтижесінде қалыптасқан күрделі сын есімдер біртұтас мағынаны білдіреді де, әр түрлі сындық, сапалық қасиеттерді жинақтап, даралап, күшейтіп көрсету үшін қолданылады.

Бір сөздің қайталануы немесе әр түрлі сөздердің қосарлануы нәтижесінде пайда болған қос сөздер барлық сөз табынан табылса, күшейтпелі буын арқылы жасалатын қосарлама қос сөздер сөз таптарының ішінен тек сын есімге ғана тән. Жеке сөз табы болып табылатын сын есімнің өзіндік ерекшелігі – осындай күшейтпелі формасының болуы. Үстеме буындар мен күшейткіш үстеулер арқылы сын есімнің шырай формасы жасалады. Демек, үстема мағыналары бар сын есім синонимдер сын есімнің күшейтпелі шырай формалары арқылы жасалады. Сөздерге қосымша мағына үстейтін күшейтпелі формалар, біріншіден сапалық сын есімдерге ғана жалғанса, екіншіден, олардың орын тәртібі берік әрі тұрақты болады. Мағыналық жағынан белгілі бір сындық қасиетті не өте асыра, не өте төмендете, әлсірете көрсете келіп, бұл шырай формалары негізгі сын есімнің алдында тұрады. Мысалы: жап-жақсы, тәп-тәуір, әп-әдемі, жып-жылы, ып-ыстық, жап-жаман, ап-ауыр, сеп-семіз, жұп-жуан, топ-толық т.б.

Жалпы күшейткіш буын арқылы жасалған сын есімдер қос сөздің бір түрі болып санала ма, жоқ па деген мәселені шешуде тіл мамандарының пікірлері әр түрлі болып келеді. Мәселен, Н.А.Баскаков пен А.Ысқақов үстеме буынды сын есімдерді қос сөздердің бір түрі деп есептей келіп, бұл формалар арқылы жасалған сөздерді қайталама қос сөздердің қатарына жатқыза отырып, оларды «үстеме буынды немесе күшейтпе буынды қос сөздер» деп атайды. Сонымен қатар, А.Ысқақов қап-қара, сап-сары, қып-қызыл, жұп-жұқа деген тәрізді қос сөздердің құрамында келетін бұл үстеме буындар сөзге жаңа лексикалық

мағына қоспай, тек ұлғайту я солғындату реңкін жамайтынын атап көрсетеді [1.110].

А.Н.Кононов мұндай формаларды сын есімдердің күшейткіш формалары дей келіп, олардың жартылай редупликация жолымен жасала отырып, заттың сынын, сапасын, қасиетін асыра, шегіне жеткізе баяндайтынын атап өтеді [2.149].

Проф. К.Аханов үстеме немесе күшейтпе буынның негізгі қызметі қос сөз тудыру емес, сын есімнің күшейтпелі шырай формасына жасау дей келіп, мұндай күшейтпе буынды сөздерді қос сөздердің қатарында емес, сын есімнің шырай формаларының қатарында қарастыру керек деп көрсетеді [3.26]. Бұл форманың тек сын есімдерге ғана тән екендігін және бірден-бір негізгі қызметі сын есімнің шырай формасын тудыру екендігін ескеріп, оны сөз тудыру тәсілдерінің қатарында емес, форма тудыру, соның ішінде сын есімнің күшейтпелі шырай формасын тудыру тәсілі деп қараған жөн деп таниды.

Абай синонимдерді таңдауда нағыз ұтқырлық танытқан. Тұлғалары бөлек, мағыналары жуық сөздер болып табылатын синонимдер – поэзия тілінің ең бір қажетті құралы. Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу ақынның айтпақ ойын дәл беру, ұсынбақ образды әсерлі етіп шығару сияқты шарттарды жүзеге асырады. Синонимдер бір-біріне сайма-сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысында өзіне тән мағыналық реңкі бар, ұқсас мағыналы сөздер болса, олардың қолданысы көркем әдебиетте, әсіресе өлең тілінде ерекше орын алатындығын Абай шығармаларынан топталған мысалдар арқылы дәйектеп көрсеттік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы. Ана тілі. 1991ж. –Б.110.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.–Л. 1996.С.149.
3. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы. Мектеп. 1992ж.
4. Абай. Қалың елім қазағым. Алматы. Атамұра. 2002ж –Б.223.
5. Абай. Жинақ. 1-2- т. Алматы. Ата мұра. 2005. –Б. 200.
6. Адилова Г.А. Құтыбаева А. Қазақ тіліндегі кірме сөздер арқылы пайда болған синонимдер. Филологиядағы фундаменталь зерттеулер және оқытудың инновациялық мүмкіндіктері. Халықаралық конференция материалдары. Нөкіс. 2022. 17-18-май. –ББ 157-160.